

La perspectiva de gènere en la producció científica i en la societat. L'exemple de la violència contra les dones

Dolors Comas d'Argemir

La idea de neutralitat de la ciència predomina en els àmbits acadèmics. La creació de coneixement es considera independent de les dinàmiques socials i polítiques i fins i tot es proclama la necessitat de no vincular-s'hi. Considero que això no és possible en les ciències socials, on la interacció entre ciència i societat és una necessitat mútua. I ho afirmo específicament pel que fa als drets de les dones. La introducció de la perspectiva de gènere en el domini de les ciències socials ha permès comptar amb instruments teòrics en l'acció social i política orientada a la consecució de la igualtat entre dones i homes. Al seu torn, els moviments socials i, més en concret, el feminisme han impulsat l'interès per eradicar l'androcentrisme de l'anàlisi social i donar visibilitat al paper de les dones en la història i els diferents àmbits de la societat. I això aporta qualitat científica: no hi pot haver una bona antropologia, sociologia, història o economia, si s'ignora la dimensió de gènere.

El feminisme, si vol ser eficaç en la seva lluita política, necessita informacions i teories interpretatives que només les disciplines científiques li poden donar. Al mateix temps, les disciplines científiques han de reconèixer les relacions de poder que articulen les dinàmiques socials, sense tancar els ulls a les existents entre dones i homes, i això es produeix quan el feminisme té influència en l'orientació dels treballs científics (Amorós, 1987). Parafraçant Britt-Marie Thurén (1993: 7), quan es refereix a la rela-

ció entre l'antropologia i els moviments socials, podem dir que la ciència i el moviment feminista es necessiten mútuament.

En aquest escenari reivindico una ciència compromesa, amb actitud crítica i bel·ligerant enfront de les desigualtats. No hi ha neutralitat possible, quan es tracta d'analitzar i interpretar desigualtats i injustícies socials. Sóc antropòloga i defenso que cal el relativisme per poder comprendre els fets socials; però no defenso el relativisme ingenu que els legitima, sinó el relativisme crític, el que permet identificar les contradiccions i els conflictes de la societat, els mecanismes de poder, les resistències i lluites. Optar per una o altra aproximació ja suposa no ser neutral. Només un exemple, al qual em referiré després. Hi ha enfocaments en la investigació científica que identifiquen el gènere amb les activitats i els rols que realitzen les dones i els homes, sense introduir el poder que genera desigualtats. No solament la perspectiva és incompleta: és també una reducció de la realitat que condueix a legitimar l'estat de coses existent. La ciència no és neutra, encara que ho vulgui semblar, i, per això, sostinc que els objectius del feminisme en la investigació científica han de ser tant teòrics com polítics, perquè les desigualtats socials s'han incrementat i perquè la supremacia masculina continua imperant, encara que hagi canviat les formes.

1. Moviments socials i coneixement: avenços i reaccions

Des dels mateixos inicis del feminisme, es produeix una interacció entre moviments socials i generació de coneixement, amb influència recíproca. Les reivindicacions per a la igualtat de drets i les conquestes socials en aquesta direcció es corresponen amb una millor comprensió respecte a les realitats de les dones. Però aquest no és un procés tranquil. Cada vegada que el feminisme aconsegueix avenços significatius en propostes i consecucions (l'accés a l'educació, el vot, els drets sexuals i reproductius, la paritat en el poder) es produeix una reacció en termes polítics i socials, i també científics. Enfront de les vindicacions d'estendre els drets universals a les dones perquè siguin realment universals, sorgeixen veus que refoamenten el paper tradicional de les dones i cerquen noves formes d'exclusió. En diferents moments de la història, el feminisme conscient i organitzat s'ha de confrontar a una misogínia rànica que qualifica de ridícules les pretensions i demandes de les dones, acompanyant-les de menyspreu, condemna o desvalorització. Tant és així que la història del feminisme ha de ser estudiada des de la història de la misogínia; com diu Valcárcel (2008: 17–18), s'ha de rastrejar en la seva inversió, com si es tractés d'una imatge en un mirall còncav. Quan apareix una forta misogínia, és que hi ha un detonant: la lluita de les dones pels seus drets.

Les diferents onades en el desenvolupament del feminisme es produeixen en el marc de determinats contextos sociopolítics i paradigmes científics. Avenços i reaccions són les dues cares d'una mateixa moneda, i expressen de forma ineludible un fet: que les diferències entre sexes no són indestruïbles de les relacions de poder. La dominació masculina és sostinguda pels drets que aconseguixen les dones. Qui té el poder no el cedeix fàcilment, el feminisme és percebut com un moviment amenaçador i les reaccions sovint prenen la forma d'aportacions científiques que naturalitzen les diferències entre els sexes o que, si més no, les desposseeixen de poder.

Amelia Valcárcel (2008) identifica els moments forts dels moviments feministes, els avenços en drets de les dones i les formes de reacció que generen, tant en l'àmbit social com en el pensament científic. Poden identificar-s'hi tres estadis. La primera onada del feminisme es genera amb la Il·lustració i els inicis de la construcció de la democràcia. El dret a la igualtat i la ciutadania s'apliquen només als homes. És la democràcia viril, que exclou les dones. Es considera que les dones no poden ser ciutadanes, perquè pertanyen al món privat i és la família el seu lloc natural. Però justament els valors de la llibertat, la igualtat i la fraternitat que inspiren les revolucions burgeses proporcionen arguments per reivindicar la igualtat de drets. Per això, diu Valcárcel, el feminisme és un fill no desitjat de la Il·lustració que pren com a referència les declaracions universals de drets, que només s'apliquen als homes i que contrasten amb la privació de béns i drets de les dones (2008: 63). Obres com ara les de Mary Wollstonecraft (1792), *Vindicación de los derechos de las mujeres*, o d'Olympe de Gouges (1791), *Declaración de los derechos de la mujer y la ciudadana*, són exemples paradigmàtics de la filosofia política que es confronta amb el pensament il·lustrat de Rousseau i les teories polítiques del moment. I és que justament Rousseau és el representant més significatiu de la filosofia política il·lustrada, que defensa els valors de la igualtat i de la llibertat com a base del contracte social que fonamenta la democràcia. En la mesura que Rousseau assumeix la preponderància dels homes, entén que l'estat ideal és aquell en què cada home és cap de casa i ciutadà i que les dones «han de seguir sent com són».

A la reivindicació d'igualtat es va respondre amb la naturalització del sexe. Es considera que les dones són més properes a la natura perquè han de reproduir i, davant d'aquest ordre inalterable, calia impedir l'accés de les dones a l'educació i a l'exercici de qualsevol professió. Les dones van ser excloses de la participació política i la seva subordinació es va mantenir i fins i tot reforçar mitjançant dispositius legals, econòmics, polítics i culturals. A França, per exemple, el nou estat sorgit de la revolució de 1789 no trobà contradictori pregonar la igualtat «universal» i deixar les dones sense drets polítics i civils. Es va prohibir explícitament que les dones poguessin participar en l'activitat política, perquè en pretendre ser «homes d'Estat» desafiaven la llei natural, el seu destí de mares i esposes. El codi napoleònic va plasmar legalment aquesta llei na-

tural (Comas d'Argemir, 2006). De la mateixa manera es va limitar l'accés a l'educació, en considerar que els estudis primaris eren suficients i adequats per a les activitats que havien de desenvolupar les dones.

La segona onada és la del feminisme liberal sufragista. S'origina a final del segle XIX i inici del XX. La lluita de les dones es concentra principalment en dos àmbits: el polític i l'educatiu. És la reivindicació del dret de vot i de l'entrada a les institucions d'alta educació, i es qüestiona que la submissió sexual i domèstica sigui un afer privat.

La industrialització, el creixement urbà i l'expansió dels serveis generen noves realitats que modifiquen la vida de les dones, però que no trenquen la dicotomia bàsica de la divisió del treball. Les dones segueixen assumint les responsabilitats familiars, a les quals se sumen les laborals, de vegades amb costos personals i socials molt elevats, com és ara la degradació i la misèria que patiren les dones proletàries, un dels fets més sagnants del nou ordre social.

Els anys convulsos de la Primera Guerra Mundial i de la Segona són moments forts en l'obtenció del sufragi femení en el cas d'Europa. L'educació superior esdevé accessible per a les dones, encara que són minoria les qui hi arriben. L'obra de Simone de Beauvoir (1949), *El segundo sexo*, identifica els mecanismes de secundarització de les dones, però aquest text tingué poca incidència en el moment en què es publicà.

I com ha succeït en anteriors períodes, els nous drets de les dones vénen acompanyats d'unes ideologies de reacció que avala la ciència del moment i que esdevenen hegemòniques. En aquest cas, les diferències entre homes i dones passen de la naturalització a la complementarietat. Les condicions bèl·liques conduïren a una major participació de les dones en tots els àmbits de la vida social, però ben aviat es considerà com una situació excepcional que calia reconduir cap al model antic de família. La reconstrucció econòmica i política posterior a les guerres exigia que les dones retornessin a la llar. Els estats del benestar que es crearen a Europa partien d'aconseguir la plena ocupació masculina i comptaven amb l'activitat complementària de la dona en l'espai domèstic. La mestressa de casa és el nou model de dona, dedicada a la llar i els fills. Les polítiques actives que obstaculitzen la participació laboral de les dones van acompanyades d'una eficaç ideologia enaltidora de la llar i del paper de la mestressa de casa. Es tracta que l'espai domèstic sigui prou atractiu perquè les dones amb instrucció i dret a vot optin per dedicar-se absolutament a la família. La tecnificació de la llar i la incorporació massiva d'electrodomèstics forma part d'aquest procés. Una dona moderna és la que porta bé la llar i ajuda a progressar el marit, acompanyant-lo a participar en reunions o en associacions i a fer vida social. La dona és el complement de l'home. El text de Betty Friedan *La mística de la feminitat* reflecteix magistralment aquest nou model de família i de feminitat, així com les repercussions negatives en les dones: la insatisfacció, la manca d'autonomia, «el malestar que no té nom».

La tercera onada del feminisme es correspon amb els canvis culturals introduïts per l'esquerra contracultural del maig del 68. El feminisme ja reneix amb força uns quants anys abans. Es reivindiquen els drets sexuals i reproductius, i també les llibertats personals (el dret al propi cos, l'avortament, la contracepció, noves formes de matrimoni i família). El valor de la igualtat es duu a totes les dimensions de la vida social i es reclama l'abolició de totes les lleis discriminatòries, l'accés a totes les professions i també l'accés al poder: la paritat en la política n'és tot un símbol. Els plantejaments del feminisme impregnen tota la societat. Les dones deixen de ser el *segon sexe* per passar a ser *l'altre sexe*. El que ha canviat substancialment en aquests darrers anys és que les dones han adquirit plena consciència de tenir els mateixos drets, les mateixes capacitats, les mateixes aspiracions i els mateixos objectius que els homes. I això ha estat assumit per una majoria de dones, fins i tot les més conservadores i més impermeables als canvis (Castells i Subirats, 2007; Gallego, 2010; Touraine, 2007).

En les disciplines socials i humanes s'introdueix el concepte de gènere com a instrument analític de les diferències sexuals i les desigualtats entre homes i dones. M'hi referiré en el proper apartat, i també explicaré com aquest concepte salta de l'Acadèmia a la societat i a l'activitat política. I finalitzarem amb les respostes: la hipersexualització, la consideració dels estudis de gènere com a «cosa de dones», poc importants, i els atacs directes dels homes a les consecucions de les dones des de la ironia i el menyspreu indirecte.

2. Les claus conceptuals. Del sexe al gènere

En el recent desenvolupament de les disciplines humanes i socials, el moviment feminista hi té una incidència clara en donar visibilitat a les aportacions de les dones i construir les eines teòriques que permeten explicar-ne l'opressió. En el cas de l'antropologia, per exemple, hi podem distingir una evolució dels enfocaments, que són comuns en moltes altres disciplines (Martín, 2006):

a) Antropologia de la dona. Les investigadores desvelen l'androcentrisme present en les descripcions etnogràfiques dels diferents pobles: no s'han sabut veure ni s'han tingut en compte les activitats que les dones fan, i això no és degut només al fet que la majoria d'antropòlegs són homes i els és difícil introduir-se en el món de les dones, sinó també al fet que aquests antropòlegs consideren que les activitats masculines són essencials per entendre el sistema social i les de les dones, no. Aquesta perspectiva es desenvolupa a final dels anys seixanta i inici dels setanta. L'eix central és denunciar l'androcentrisme i fer visibles les aportacions de la dona. I dic el mot en singular, «dona»,

perquè es considera que el fet de ser dona té denominadors comuns, ja que l'opressió femenina es relaciona amb les funcions maternals, i aquesta és una dimensió universal.

b) Antropologia de les dones. En els anys setanta es desenvolupa una altra aproximació que parteix de l'heterogeneïtat que tenen les dones. És el moment en què els *women's studies* entren amb força en la filosofia, la història, la sociologia, la literatura, el dret, etc. S'elaboren teories interessants que parteixen de l'oposició naturalesa-cultura que fonamenten l'asimetria sexual en vincular simbòlicament homes i cultura, dones i natura, o de la distinció entre la cosa domèstica i la cosa pública, que comporta valoracions jerarquitzaades entre allò que fan les dones i el que fan els homes. En qualsevol cas, es fa una diferenciació clara entre les categories biològiques (sexe) i les socials, que són construïdes a partir de components culturals i simbòlics. En aquesta etapa es parla de sexe social, o de relacions socials de sexe, que són l'antecedent immediat de la introducció del concepte de gènere.

c) Antropologia del gènere. Pren força a partir dels anys vuitanta. La noció de gènere es refereix al conjunt de continguts, o de significats que cada societat atribueix a les diferències sexuals. Es tracta, doncs, d'una construcció social que expressa com cada societat entén el que és masculí i el que és femení. La distinció entre sexe i gènere ha estat molt eficaç per ressaltar que els rols, atributs i comportaments d'homes i dones són variables, heterogenis i diversos perquè depenen de factors eminentment culturals. Són atributs adquirits i no innats; és la manera de representar les diferències entre els sexes assignant estatut social, significant, jerarquitzant. Aquesta distinció entre sexe i gènere va permetre rebutjar frontalment la justificació de l'exclusió i discriminació de les dones, que s'havien atribuït a raons naturals, i no culturals, i que frenaven les transformacions socials (Martín, 2006: 43). Per aquest motiu, encara que inicialment el concepte de gènere s'utilitzà com a sinònim de dones, perquè sonava més neutral i acadèmic, aviat es va entendre que no es pot parlar de gènere de forma neutral, ja que el concepte integra les formes de dominació i opressió sobre les dones. No es tracta només d'una distribució de rols entre homes i dones; es tracta també d'unes relacions de poder. L'antropologia feminista subratlla aquestes relacions de dominació, i incorpora la idea que la construcció de les desigualtats de gènere se superposa a la construcció d'altres formes de desigualtat que, com la raça o l'ètnia, segmenten les classes socials i s'inscriuen en els mecanismes i dinàmiques de poder. Fer ciència des d'aquesta perspectiva té una dimensió política.

No entraré ara en els debats sobre la utilitat del concepte de gènere ni tampoc en la banalització que es produeix en la seva aplicació científica. Esmentaré tan sols que la tendència a identificar gènere amb dones —així com la reducció del seu contingut, desproveint-lo del poder, de les jerarquies de classe o de les dinàmiques socials i polítiques— genera amplis debats en les disciplines acadèmiques i reaccions davant

de l'ús del concepte mateix de gènere (Butler, 2007; Méndez, 2007; Martín, 2006). M'interessa en canvi analitzar en els propers apartats com el concepte de gènere s'introdueix a l'agenda política i als debats socials i, per tant, com el feminisme en la seva acció política es nodreix dels conceptes acadèmics. Paral·lelament em referiré a les reaccions polítiques i socials que hi ha hagut en contra de les conquestes obtingudes per les dones gràcies a les lluites feministes, que, al seu torn, volen legitimar-se en la ciència. Sabem que la política no és neutra, per definició, però hi ha la il·lusió que la ciència sí que n'és, de neutra. Malgrat aquesta il·lusió, el fet és que la ciència no solament nodreix de reflexions i nocions teòriques el feminisme sinó que també nodreix de reflexions i nocions teòriques les actituds de reacció i el conservadurisme.

3. El gènere en l'agenda política, en el debat social i en els mitjans de comunicació. L'exemple de la violència contra les dones

El règim franquista fou clarament i exageradament androcèntric. Homes i dones patiren la manca de drets i llibertats; però les dones, a més, estaven en una clara situació d'inferioritat en els àmbits social, laboral, jurídic i polític. De fet, en el marc legislatiu, les dones eren equiparades als menors (i també als dementats i als incapacitats per a la ciutadania) i necessitaven el permís del pare o del marit per fer coses tan corrents com ara treballar, tenir passaport, treure's el carnet de conduir o obrir un compte corrent. També patien tracte discriminatori en temes com és l'adulteri, la pàtria potestat o l'administració de béns, cosa que no s'abolí legalment fins al 1975, o ja en plena democràcia. No és estrany que la lluita de les dones per la seva emancipació fos també la lluita contra la dictadura, per les llibertats, per la ciutadania.

Per això, cal valorar que els canvis produïts a Catalunya i a Espanya pel que fa als drets de les dones han tingut un abast molt important i han estat un procés molt ràpid, més aviat vertiginós. L'activisme feminista i el gran impuls per construir les llibertats democràtiques han contribuït a fer avançar els drets polítics i socials de les dones. Les polítiques d'igualtat d'oportunitats, el dret a l'avortament, la regulació del divorci, el reconeixement de l'homosexualitat, els drets laborals i socials de les dones, la paritat, el fet de donar valor polític a l'atenció a la dependència, la conciliació de la vida familiar i laboral o les polítiques de família són polítiques que responen a les demandes d'igualtat i a les noves realitats que experimenten les dones (Bustelo i Lombardo, 2008). És cert que no han aconseguit superar les desigualtats de gènere ni la dominació masculina; però és cert també que suposen conquestes socials de primera magnitud.

És interessant analitzar la genealogia dels conceptes que s'han utilitzat a Catalunya i a Espanya per anomenar la violència exercida contra les dones, ja que cadascun d'ells és fruit de les condicions del moment i abasta continguts diferents, encara que se solapin. Efectivament, hi ha una evolució en la identificació i en la terminologia:

- violència domèstica (dones maltractades)
- violència de gènere (dones víctimes de la violència de gènere)
- violència masclista (dones víctimes de la violència masclista)

Aquesta evolució té a veure amb els canvis en la percepció social del fenomen de la violència contra les dones, en la seva progressiva identificació i reconeixement, i en l'assumpció que no es tracta d'un problema individual, sinó d'un problema social i que, com a tal, requereix responsabilitat pública. És resultat de l'activitat política, dels debats socials i del paper dels mitjans de comunicació, que contribuïren a la sensibilització social sobre aquest fenomen.

4. De la invisibilitat a la lluita contra la violència domèstica

Les actuacions que avui s'estan fent a Catalunya i a Espanya són molt importants i contrasten amb la invisibilitat total que existia sobre aquest problema anys enrere. Els maltractaments que patien les dones no transcendien al domini públic. Justament en els anys cinquanta i seixanta del segle passat predominava a Europa i també a Catalunya i a Espanya un model de família en què l'home s'encarregava de mantenir la dona materialment i la dona era responsable de la llar i la cura dels seus membres. En l'imaginari social, la família es considerava un reducte segur i protector de les dones, on no els podia passar res de dolent. Algunes vegades, és clar, les pàgines de successos dels diaris informaven d'algun assassinat, que es considerava fruit d'una baralla matrimonial que la policia tractava d'esbrinar. Era un terreny privat que reflectia una concepció de les relacions entre homes i dones asimètriques, però que eren assumides com a tals i no eren percebudes. I això era així fins que algunes dones trencaven amb la situació que patien; els mateixos canvis del context social i del paper de les dones ho feia possible, però hi havia homes que no ho assimilaven. «La vaig matar perquè era meva» va dir un exmarit quan va confessar el seu crim, una frase que sintetitza l'actitud possessiva de l'home, que no accepta que la seva parella pugui tenir aspiracions i vida pròpia lluny d'ell. «El meu marit em pegava el que és normal», frase que fou pronunciada per una dona víctima d'agressions i que reflecteix la submissió de les dones enfront del domini masculí, cosa que impedeix percebre la violència com una anomalia, fins que se sobrepassen determinats límits (variables per a cadascú) i s'encenen totes les alertes (Lorente, 2009).

Els poders públics no eren indiferents a aquestes situacions, i tant els ajuntaments com les comunitats autònomes havien articulat tota una sèrie de dispositius i recursos per a les víctimes d'aquesta classe de violència. Les primeres actuacions polítiques s'inicien en la dècada dels anys seixanta. S'actua respecte als actes violents que es produeixen en el si de la família, i que normalment són exercits pels homes contra les dones. Anys abans es considerava que el maltractament contra les dones era anormal i que afectava persones amb problemes psicopatològics o mentals. Es produeix, doncs, un canvi de perspectiva, perquè les actuacions públiques parteixen del reconeixement que la violència i el maltractament dins de la família són un problema social. La Plataforma d'Acció de Beiging sorgida de la Cimera de l'any 1995 fou un referent important tant per a les administracions públiques com per a les associacions i organitzacions feministes en el treball sobre aquest tema.

Llavors es parlava de violència domèstica. També s'utilitzaven els termes de violència familiar o violència intrafamiliar. Les víctimes, habitualment les dones, eren anomenades «dones maltractades», tal com s'expressa en els protocols d'atenció i els recursos que ajuntaments o la Generalitat de Catalunya van començar a organitzar. A Girona, per exemple, s'aprova l'any 1998 un protocol d'actuació en els casos de violència domèstica, on queda ben expressat l'àmbit d'actuació. Fixem-nos que s'identifica que les dones són majoritàriament les víctimes de la violència, però no s'esmenta que els agressors siguin homes. S'identifica el problema, però no qui el genera ni les seves causes.

Per violència domèstica podem entendre aquelles conductes agressives que exerceixen sobre els membres més dèbils d'un grup familiar altres membres d'aquest mateix grup, especialment les que s'exerceixen sobre la dona; s'hi inclouen també les produïdes amb posterioritat a la ruptura d'una relació familiar o de convivència.

El 1998 el Govern català va aprovar el Protocol interdepartamental d'atenció a la dona maltractada en l'àmbit de la llar, que pretenia ser una eina per reforçar els mecanismes d'assistència i de prevenció a partir de la coordinació de les actuacions dels diferents departaments que d'una manera o altra hi estaven implicats. Va ser un primer intent d'establir unes pautes que facilitessin la intervenció en l'àmbit de la violència domèstica. En el document s'hi reconeix la importància històrica dels ens locals en l'abordatge d'aquest fenomen, com a pioners en el desplegament de protocols, mesures i serveis d'intervenció, atenció o suport a les dones en situacions de violència, sovint en coordinació amb el món associatiu. També s'hi reconeix la importància del moviment feminista, com a capdavanter a crear xarxes de suport a les dones en situacions de violència i a demanar reiteradament a les institucions públiques competents que co-

ordinin els recursos i serveis, amb l'objectiu de disminuir l'impacte de la victimització secundària com a conseqüència de la manca de protocols i circuits.

Com a fruit de les seves actuacions, els poders públics comencen a assumir que la violència contra les dones que es produeix en l'àmbit familiar és un problema de caràcter estructural, fruit de la persistència d'elements patriarcal, i no solament una qüestió de desavinences fatals entre els membres d'una parella. La llei d'ordre de protecció a les víctimes de la violència domèstica, promulgada l'any 2003, definirà les actuacions i recursos per a l'atenció a les víctimes. Les mesures i recursos eren insuficients i, malgrat els esforços, hi mancava coordinació i una actuació d'ampli espectre, i difícilment podia ser d'una altra manera, ja que en la societat no hi havia consciència respecte als maltractaments que patien les dones. Calia que el que s'entenia com un problema individual es convertís en un problema social, que emergís de l'àmbit privat i passés al domini públic, ja que aquesta era una condició per ampliar les iniciatives polítiques i la responsabilitat pública. El detonant d'aquest canvi va ser l'assassinat d'Ana Orantes al desembre de 1997, ja que va marcar un abans i un després en la consideració social de la violència de gènere i en les mesures polítiques desenvolupades. El paper dels mitjans de comunicació va ser essencial en el debat social i polític que es va produir arran d'aquest fet (Comas d'Argemir, 2008).¹

Ana Orantes era una dona de 60 anys que va explicar davant les càmeres d'una televisió autonòmica, Canal Sur, els maltractaments que el seu marit li havia causat en els anys del seu matrimoni i també posteriorment, un cop divorciats. Al cap de pocs dies el seu exmarit l'assassinava: primer li va pegar brutalment, la va ruixar amb benzina i li va calar foc. Aquest assassinat va produir una veritable commoció, ja que la dona que la gent va poder veure per televisió era una persona normal i corrent, sense cap anomalia perceptible, amb qui molts dels telespectadors es podien identificar. Els mitjans de comunicació, per la seva part, van donar prioritat a aquesta notícia, que va obrir l'edició dels telenotícies i va ocupar la primera pàgina de la premsa escrita. Es va generar un debat públic, es va tractar àmpliament el tema en els mitjans, però també en reunions específiques i en congressos, en ajuntaments i cambres parlamentàries, i es va anar assumint la naturalesa social i política de la violència. Es va donar visibilitat al problema i hi va haver les condicions per ampliar les polítiques públiques per combatre'l. Suficients? Segur que no, perquè encara persisteix la violència, però en tot cas molt més ambicioses i articulades que no pas les que hi havia abans.

¹ Cal tenir en compte que l'activisme dels mitjans de comunicació en aquest cas té a veure amb el fet que el desencadenant dels fets es va produir justament arran d'una situació mediàtica (López Díez, 2002).

5. De la violència domèstica a la violència de gènere

El concepte de gènere es comença a utilitzar en l'àmbit polític cap a final dels anys noranta. Es difon arran de la Cimera de Beijing de l'any 1995, és adoptat per l'ONU i es considera una manifestació de les relacions històricament desiguals entre homes i dones. A Espanya s'incorpora per primera vegada en el marc normatiu quan el 2004 s'aprova la Llei de mesures de protecció integral contra la violència de gènere.² Com a conseqüència d'aquesta llei, s'intensifiquen els dispositius assistencials, policíacs i judicials per atendre les víctimes d'aquest tipus de violència, les mesures de prevenció, de formació, d'investigació i d'atenció a les dones, així com les accions sensibilitzadores.

De ser un fenomen invisible, es passa a entendre que la violència exercida contra les dones en l'àmbit de les relacions de parella respon a factors estructurals i que és una expressió del poder que exerceixen els homes. Montserrat Comas d'Argemir, jutgessa, que crea l'Observatori contra la Violència Domèstica i de Gènere, ho explica: «És la pervivència de patrons culturals masculistes, de discriminació cap a la dona, el que explica que determinats homes segueixin utilitzant la violència com l'instrument més expeditiu per mantenir relacions de control, de subordinació i de poder.»³ No són paraules d'una activista social ni d'una acadèmica, sinó d'una persona vinculada al poder judicial que ens mostra com des dels poders públics s'assumeix una concepció de la violència que està inspirada en els paradigmes i reflexions teòriques fetes des de la recerca científica en aquest camp. En el procés de reconeixement i sensibilització social i política respecte a la violència hi intervenen les lluites del moviment feminista, el debat social, les dinàmiques polítiques i els mitjans de comunicació.

El concepte de gènere proporciona el marc teòric que fa possible el canvi d'enfocament, i s'incorpora decididament com a estructurador de les polítiques públiques. Ja no es parla de violència domèstica, sinó de violència de gènere. El concepte es comença a aplicar progressivament en les actuacions polítiques orientades a combatre la violència contra les dones; també es va introduït en els mitjans de comunicació i, des d'aquests, en la societat. A Catalunya, per exemple, el 2002 el Govern català aprova el Pla integral de prevenció de la violència de gènere i d'atenció a les dones que la pateixen, vigent entre el 2002 i el 2004. En l'ordenament jurídic espanyol, el concepte ja hi apareix el 2003 en la Llei d'ordre de protecció a les víctimes de la violència domèstica, no en el títol d'aquesta normativa, sinó en la seva exposició de motius, quan s'indica que «la violència exercida en l'entorn familiar i, en particular, la violència de gènere, constitueix un greu problema en la nostra societat que exigeix una resposta global i

² Llei orgànica 1/2004, de 28 de desembre, de mesures de protecció integral contra la violència de gènere.

³ «Terror machista». *El País*. Suplemento dominical. 11 de maig de 2008.

coordinada per part de tots els poders públics». ⁴ Però és la Llei de protecció integral contra la violència de gènere (m'hi referiré a partir d'ara com a Llei integral, perquè n'és la denominació més coneguda) la que té major incidència, ja que constitueix la primera llei integral europea que recull mesures vinculades a aspectes preventius, educatius, socials, laborals, assistencials, sanitaris i penals.

La promulgació de la Llei integral suposa introduir en l'àmbit polític un canvi de paradigma, i és entendre que es tracta de fets que van més enllà dels conflictes entre persones i que tenen components estructurals. La violència deixa de diluir-se en l'entorn familiar i se la comença a tractar des de la relació desigual entre homes i dones en la parella. La violència de gènere s'entén des de la seva dimensió més global; però, tal com tindrem ocasió de veure, s'aplica des d'una perspectiva restringida. En la seva exposició de motius la Llei defineix la violència de gènere des de la perspectiva global i estructural:

La violència de gènere no és un problema que afecta l'àmbit privat. Al contrari, es manifesta com el símbol més brutal de la desigualtat existent en la nostra societat. Es tracta d'una violència que es dirigeix sobre les dones pel fet mateix de ser-ho, per ser considerades, pels seus agressors, mancades dels drets mínims de llibertat, respecte i capacitat de decisió.

Més endavant, també en l'exposició de motius, es continua amb la visió global, i s'hi assenyala que «la Llei pretén atendre les recomanacions dels organismes internacionals en el sentit de proporcionar una resposta global a la violència que s'exerceix contra les dones». Però, quan es defineix l'àmbit d'actuació, es restringeix el concepte de violència de gènere a l'àmbit familiar o de convivència, a causa que és on principalment es produeixen les agressions. Aquesta restricció del concepte es concreta en el text articulat de la Llei, de manera que l'article 1.1 diu:

Aquesta llei té com a objecte actuar contra la violència que, com a manifestació de la discriminació, la situació de desigualtat i les relacions de poder dels homes sobre les dones, exerceixen sobre aquestes els que siguin o hagin estat els seus cònjuges o els que estiguin o hagin estat lligats a elles per relacions similars d'afectivitat, encara que no hi hagi convivència.

Fixem-nos, doncs, que les causes de la violència són estructurals, però les seves manifestacions concretes se circumscriuen a l'àmbit de les relacions de parella. Pel que fa a les expressions de la violència, es defineixen en l'article 1.3, on s'explica que la vi-

⁴ Llei 27/2003, del 31 de juliol, reguladora de l'ordre de protecció de les víctimes de la violència domèstica.

olència de gènere inclou qualsevol acte de violència física i psicològica, incloent-hi les agressions a la llibertat sexual, les amenaces, les coaccions o la privació arbitrària de llibertat.

La Llei integral tingué forts debats i reaccions, especialment pel que fa a la introducció de modificacions en el Codi Penal, amb penes específiques per als agressors. El Tribunal Constitucional ratificà la validesa legal dels articles recorreguts. Més endavant em referiré a les reaccions que despertà aquesta llei, així com a altres normatives i actuacions vinculades als drets de les dones.

6. Violència de gènere i violència masclista

El 2008 s'aprova al Parlament de Catalunya la Llei del dret de les dones a eradicar la violència masclista.⁵ L'aprovació d'aquesta llei és possible gràcies a les competències que l'Estatut de Catalunya atorga a la Generalitat pel que fa a la sensibilització sobre la violència de gènere per tal de detectar-la i prevenir-la, així com a la regulació dels recursos i serveis propis per aconseguir l'atenció i protecció de les dones que en són víctimes. En aquest sentit, complementa i aplica a Catalunya el que estableix la Llei integral del 2004, però n'amplia l'abast de l'àmbit d'actuació més enllà de les relacions de parella i l'estén a tots els àmbits de la vida social on s'expressa la violència dels homes contra les dones des d'unes relacions de poder desiguals. La Llei especifica els recursos que es posen a disposició de les víctimes, i un dels avenços importants és que per accedir a determinats recursos les dones no necessiten acreditació judicial, cosa que flexibilitza i permet atendre més fàcilment les situacions d'urgència.

La violència masclista és el terme que s'utilitza per caracteritzar l'abast de la normativa: «La Llei utilitza l'expressió *violència masclista* perquè el masclisme és el concepte que de forma més general defineix les conductes de domini, control i abús de poder dels homes sobre les dones i que, alhora, ha imposat un model de masculinitat que encara és valorat per una part de la societat com a superior» (preàmbul). Pot ser física, psicològica, sexual i econòmica i abasta diferents àmbits, tant en l'espai públic com en el privat:

- Àmbit de la parella. És la violència que exerceix contra una dona un home, que nés o ha estat el cònjuge, o hi ha tingut relacions similars d'afectivitat.
- Àmbit familiar. És la violència que exerceixen contra una dona membres de la mateixa família.
- Àmbit laboral. És la violència que es pot produir en el centre de treball i durant la jornada laboral o fora d'aquest entorn si té relació amb la feina,

⁵ Llei 5/2008, del 24 d'abril, del dret de les dones, a eradicar la violència masclista.

i que pot adoptar dues tipologies: l'assetjament per raó de sexe i l'assetjament sexual.

- Àmbit social o comunitari. Comprèn les agressions sexuals, el tràfic i explotació sexual de dones i nenes, la mutilació genital femenina o el risc de patir-la, els matrimonis forçats, la violència derivada de conflictes armats i la violència contra els drets sexuals i reproductius.

Cal remarcar que la llei catalana intenta evitar que es victimitzi les dones i posa el focus en els seus drets, partint de la premissa que els drets de les dones són drets humans que són vulnerats quan hi ha violència, cosa que impedeix assolir la plena ciutadania, l'autonomia i la llibertat. Reconeix l'autoritat de les dones, a qui considera agents actius en la superació d'aquests problemes i en general en la transformació de la societat, i reconeix les aportacions de les dones i les pràctiques feministes en defensa dels drets de les dones. Aquesta perspectiva és la que es reflecteix en l'objecte de la llei, a l'article 1.1:

Aquesta llei té per objecte l'eradicació de la violència masclista i la remoció de les estructures socials i dels estereotips culturals que la perpetuen, amb la finalitat que es reconegui i es garanteixi plenament el dret inalienable de totes les dones a desenvolupar la pròpia vida sense cap de les formes i dels àmbits en què aquesta violència es pot manifestar.

Destaco de la Llei, finalment, un aspecte de l'exposició de motius, quan diu que «aquest problema (el de la violència masclista) no pot tractar-se des d'una perspectiva falsament neutral, sinó que els instruments legals han de reconèixer aquesta realitat per eliminar la desigualtat social que genera».

Els mitjans de comunicació han contribuït a assumir que la violència contra les dones és un problema social. D'aquí que hagin sorgit reflexions sobre la forma d'abordar les informacions sobre aquests temes. El debat recurrent és fins a quin punt cal prodigar aquest tipus de notícies, ja que hi ha gent que considera que cal atorgar-los la mateixa importància que s'atorga a les notícies relacionades amb el terrorisme, i n'hi ha que pensen que poden provocar un efecte d'imitació. Les recomanacions elaborades sobre aquesta qüestió, fruit de la iniciativa col·lectiva de diferents institucions, assenyalen que cal evitar el sensacionalisme tant en el contingut com en les imatges, que no s'han d'usar explicacions justificatives, que s'ha de recórrer a persones expertes per

explicar-ne les causes, que s'han de fer visibles les conseqüències negatives que els actes de violència tenen per als agressors, i tot un seguit d'altres consideracions.⁶ Cal dir que hi ha hagut una millora en el tractament informatiu de la violència contra les dones, especialment en els mitjans públics, però és cert també que hi persisteixen problemes, així com un mal ús i abús d'aquesta classe d'informacions per part d'alguns mitjans. En tot cas la informació és imprescindible per lluitar contra la violència masclista amb el màxim consens i per aconseguir la intolerància col·lectiva vers aquest tipus d'agressions i vers qui les perpetren.

7. Reaccions

La violència de gènere ens ha servit com a exemple per il·lustrar la interacció entre la producció científica i les dinàmiques socials i polítiques. Les dones estan més presents en l'escenari polític i en les polítiques públiques quan hi ha la pressió d'organitzacions feministes, quan les dones han irromput en l'espai públic i quan la dinàmica social impregna el món polític. La producció científica proporciona informacions i teories interpretatives que permeten identificar les diferents formes d'opressió, discriminació i violència contra les dones, i contribueixen a atorgar qualitat i eficàcia a les actuacions dutes a terme. El concepte de gènere ha jugat aquest paper i ha contribuït a fer avançar els drets de les dones.

Però, com he comentat a l'inici d'aquest capítol, aquest és un procés molt complex. La revolució social acumulativa que han protagonitzat les dones en les seves vides xoca amb bona part dels homes que veuen perdre privilegis que creien atorgats com un fet natural. Les dones ja no són un sexe complementari, sinó un sexe rival que competeix per uns mateixos llocs i que fa emergir la disputa pel poder. Les reaccions, com s'han produït en altres moments de la història, apareixen també ara —començant per la mateixa Acadèmia, que considera que les anàlisis realitzades amb perspectiva de gènere són «cosa de dones»— i o no se'ls atorga importància o es toleren amb indulgència quan no s'ataquen directament.

La mateixa cosa passa en l'àmbit social. Els plans d'igualtat d'oportunitats i les mesures d'acció positiva orientades a les dones han estat qualificats, pels sectors més conservadors, d'innecessaris i fins i tot de nefastos. La mateixa legislació que regula les polítiques públiques contra la violència de gènere ha rebut atacs furiosos, perquè

⁶ Vegeu *Recomanacions sobre el tractament de la violència masclista als mitjans de comunicació* (2010), elaborades, entre d'altres, pel Col·legi de Periodistes de Catalunya, el Consell de l'Audiovisual de Catalunya i l'Institut Català de les Dones. Es tracta d'una actualització de *Recomanacions sobre el tractament de la violència de gènere als programes informatius i d'entreteniment als mitjans de comunicació*, publicades el 2004, que van ser fruit d'una iniciativa col·lectiva dels agents socials implicats.

suposadament discrimina els homes en fer una diferenciació penal de les agressions. El debat polític i jurídic (legítim) que originà aquest aspecte de la Llei integral ha estat recollit per algunes associacions d'homes (Custodia Compartida, Padres Divorciados, etc.) que fan causa de tota una sèrie de problemes que al seu parer mostren un tracte desigual i discriminatori per als homes. Diego de los Santos, que va ser adjunt del defensor del poble andalús, va fer unes declaracions delirants en què afirmava que per culpa de la Llei de violència de gènere hi ha molts reclusos a les presons espanyoles.⁷ En un sentit similar es duen a terme les campanyes que es repeteixen de tant en tant sobre les denúncies falses que pateixen els homes per maltractaments, les reivindicacions per la custòdia compartida en qualsevol situació, els problemes del suposat síndrome d'alienació parental o les crítiques a campanyes i programes que es fan a favor de les dones i que alguns qualifiquen com a «revenges de gènere». És significatiu que les mateixes associacions que denuncien aquestes qüestions són les que consideren que la Llei integral o les mesures que promouen la igualtat són un atac cap als homes.

Però les reaccions prenen també una forma més genèrica i subtil. Susan Faludi (1993) explica justament l'ofensiva orientada cap a distorsionar la imatge de la dona, una ofensiva vehiculada a través de revistes i televisions que postula que les dones avui pateixen una insatisfacció i un estrès que és resultat de la independència que han volgut tenir. En aquest sentit, les feministes apareixen com el pitjor enemic de les dones, i es promou una nova dona tradicional i una nova figura femenina producte de dietes i silicones.

Les reaccions no acaben aquí. Actualment ressorgeix el vell sexisme sota una aparença nova que no troba veus en contra, perquè sovint s'instrumenta a partir de la ironia, que en fa difícil la crítica. La forta extensió de la prostitució com una veritable indústria sexual és una de les expressions del sexisme actual. El més rellevant és que entre les dones més joves s'ha estès una nova cultura hipersexual que vincula l'èxit femení a l'atractiu sexual, i vincula el poder i la seguretat en una mateixa a una constant vigilància corporal que ja s'inicia en edats molt baixes. Aquesta cultura tan sexualitzada s'assumeix com a resultat de la llibertat i de la capacitat d'elecció i com un símbol de l'alliberament femení i de l'apoderament. És veritat que un dels objectius dels moviments feministes ha estat alliberar les dones de la moral sexual i reivindicar el propi cos, però l'aparició d'aquesta cultura hipersexualitzada no significa que s'hagi aconseguit la igualtat, sinó que reflecteix la presència de profundes desigualtats de poder en la nostra societat, perquè són les dones les que estan sotmeses a l'escrutini constant i a la vigilància hostil del seu cos (els defectes del qual es destaquen), i són les dones les que, malgrat les conquestes socials aconseguïdes, continuen patint discriminacions (Walter,

⁷ Vegeu l'entrevista a Diego de los Santos, titulada «El feminismo radical ya tiene en España su Estado-macho», publicada a *La Vanguardia*, 16 de març del 2010, última pàgina.

2010). Els mitjans de comunicació tenen un paper actiu en la resexualització del cos de les dones (Gill, 2009).

Aquest nou sexisme va acompanyat per un nou interès pel determinisme biològic en la societat, i per una proliferació d'explicacions biològiques sobre qualsevol diferència entre els sexes: el poder de les hormones, dels gens o de l'estructura del cervell humà està tenint molt èxit entre determinats sectors i l'estan popularitzant els mitjans de comunicació. No es pot dir que en aquest debat la ciència tingui una única postura, sinó que determinats estudis de la neurobiologia o de la genètica s'estan utilitzant com a arguments que la biologia condueix inexorablement a assumir els rols sexuals tradicionals, minimitzant o negant el paper que juguen les expectatives socials en el confinament dels homes i de les dones a determinats estereotips i rols.

8. Per acabar

Vull recordar una afirmació continguda en la Llei del dret de les dones a eradicar la violència masclista, i és que especifica que la llei no és neutra, perquè reconeix una situació de desigualtat i un tipus de violència que es vol eradicar. La ciència pot ser neutra? Podem entendre que el tema de la violència és especial i que lògicament no se la pot avalar. Però la violència contra les dones és l'expressió més greu i devastadora de les relacions de gènere, enteses com a relacions de poder. I, per tant, aquesta manifestació extrema no tan sols destrueix vides, sinó que impedeix el desenvolupament dels drets, la igualtat d'oportunitats i les llibertats de les dones.

Encara que l'objectivitat és una aspiració de qualsevol projecte científic, no prendre postura en aquests temes ja és prendre postura, té significat polític. Els avenços socials no ho són per sempre. Poden retrocedir. Les dones ho sabem: ho hem experimentat en determinats moments de la història i en determinats llocs del món. L'Acadèmia no hauria d'anar per darrere de les consecucions socials, sinó que hauria d'ajudar a identificar els mecanismes de poder i dominació i a interpretar els fenòmens socials en clau de gènere (rols, poder, símbols).

El concepte d'igualtat ha estat dotat històricament de contingut polític i ha donat bons resultats, ja que ha permès atorgar uns mateixos drets a totes les persones, amb independència del seu sexe, religió, origen o circumstàncies personals. Les dones han lluitat per aconseguir la igualtat de drets, però, si bé aquesta s'ha aconseguit des d'un punt de vista formal, ha anat acompanyada de l'adopció única i universal de l'home com a referent, de manera que el model de vida i comportament de l'home adult és la mesura de totes les coses. Queda pendent ressituar i fer compatibles el concepte d'igualtat i el de diferència (o diversitat). I en aquest punt la producció científica pot

proporcionar novament marcs explicatius i analítics. I ho podrà fer si justament considera les experiències de les dones i les seves lluites.

Laura Balbo (2002) va escriure les seves experiències com a ministra a Itàlia, combinant la descripció etnogràfica amb les dimensions interpretatives. El més interessant, al meu entendre, és la seva anàlisi sobre les aportacions que fan les dones a la política. Consta, per exemple, que el debat sobre la igualtat d'oportunitats ha contribuït a Itàlia a construir la idea de la «societat plural», o de la «societat de la diversitat», que és un canvi d'òptica important que obliga a reconèixer i aprendre a viure amb la diversitat (entre homes i dones, entre generacions, entre persones de diferents cultures i religions) i això comporta canvis en els comportaments, en els estereotips, en el llenguatge.

En la societat que ja tenim ara el repte és convida amb la diversitat en el marc de la igualtat de drets. Segur que caldrà seguir lluitant per aconseguir la igualtat entre les persones; però el reconeixement de la igualtat no és un repte perquè ja està assumit, es troba present en totes les disposicions legals, és el principi que guia la lluita contra la discriminació i que, en tot cas, cal aplicar. En canvi, sí que és un repte incorporar el principi de la diversitat, que encara no està assumit com a tal (Subirats, 1998). La perspectiva de gènere porta a donar centralitat al pluralisme, a la diversitat. Trencar la simplificació de tenir com a referent i com a única perspectiva la de l'home i passa a un panorama de més complexitat, de més matisos, que dona valor a la diferència i fa polítiques perquè la diferència no esdevingui desigualtat. Potser tot això ens sembla avui una utopia, una fita llunyana difícil d'aconseguir, però si mirem enrere podrem valorar els canvis que el feminisme ha aconseguit introduir a la societat, i no en són pocs.

Bibliografia

- AMORÓS, Celia (1987). *Mujeres, ciencia y práctica política*. Madrid: Debate.
- BALBO, Laura (2002). *Riflessioni in-attuali di una ex ministro*. Soveria Manelli: Rubbettino.
- BUSTELO, María; Emanuela LOMBARDO (ed.) (2007). *Políticas de igualdad en España y en Europa*. Madrid: Ed. Càtedra, Universitat de València i Instituto de la Mujer.
- BUTLER, Judith (2007). *El género en disputa. El feminismo y la subversión de la identidad*. Barcelona: Paidós.
- CASTELLS, Manuel; Marina SUBIRATS (2007). *Mujeres y hombres. ¿Un amor imposible?* Madrid: Alianza Editorial.
- COMAS D'ARGEMIR, Dolors (1995). *Trabajo, género y cultura. La construcción de desigualdades entre hombres y mujeres*. Barcelona: Icaria.

- (2006). *Dones, les altres polítiques*. Barcelona: Fundacions Nous Horitzons.
- (2008). «Construyendo imaginarios, identidades, comunidades: el papel de los medios de comunicación», a: M. BULLEN i C. DíEZ MINTEGUI (ed.), *Retos teóricos y nuevas prácticas*. San Sebastián: Ankulegi.
- DE BEAUVOIR, Simone ([1947] 2000). *El segundo sexo*. 2 vols. Madrid: Càtedra.
- DE GOUGES, Olympe (1791). *Declaración de los derechos de la mjer y la ciudadana*. [En línia] <http://www.escriptorasypensadoras.com/fichatecnica.php/196>.
- DEL VALLE, Teresa (ed.) (2000). *Perspectivas feministas desde la Antropología Social*. Barcelona: Ariel.
- FALUDI, Susan (1993). *Reacción. La guerra no declarada contra la mujer moderna*. Barcelona: Anagrama.
- FRIEDAN, Betty ([1963] 1999). *La mística de la feminidad*. Madrid: Càtedra.
- GALLEGO AYALA, Juana (2010). *Eva devuelve la costilla. El nuevo estado de conciencia de las mujeres*. Barcelona: Icaria.
- GILL, Rosalind (2009). «From Sexual Objectification to Sexual Subjectification: The Resexualisation of Women's Bodies in the Media», *MRZine*. [En línia] <http://mrzine.monthlyreview.org/2009/gill230509.html>.
- LÓPEZ DíEZ, Pilar (2002). «La violencia contra las mujeres en los medios de comunicación», a: *Mujer, violencia y medios de comunicación*. Madrid: Instituto de la Mujer i Instituto Oficial de Radio y Televisión, RTVE.
- LORENTE ACOSTA, Miguel (2009). *Mi marido me pega lo normal. Agresión a la mujer: realidades y mitos*. Barcelona: Planeta.
- MARTÍN CASARES, Aurelia (2006). *Antropología del género. Culturas, mitos y estereotipos sexuales*. Madrid: Càtedra, Universitat de València, Instituto de la Mujer.
- MÉNDEZ, Lourdes (2007). *Antropología feminista*. Madrid: Editorial Síntesis.
- SUBIRATS, Marina (1998). *Con diferencia. Las mujeres frente al reto de la autonomía*. Barcelona: Icaria.
- THURÉN, Britt-Marie (1993). *El poder generalizado. El desarrollo de la antropología feminista*. Madrid: Instituto de Investigaciones Feministas.
- TOURAINÉ, Alain (2007). *El món de les dones*. Barcelona: Paidós.
- VALCÁRCEL, Amelia (2008). *Feminismo en el mundo global*. Madrid: Ediciones Càtedra, Universitat de València, Instituto de la Mujer.
- WALTER, Natasha (2010). *Muñecas vivientes. El regreso del sexismo*. Madrid: Turner.
- WOLLSTONECRAFT, Mary ([1867] 1998). *Vindicación de los derechos de la mujer*. Madrid: Debate.